

Настасся ГУЛАК

НЕЗАБЫТЫЯ ІМЁНЫ БЕЛАРУСКАЙ ФАЛЬКЛАРЫСТЫКІ

Фалькларыстычная спадчына вялікіх войнаў і сацыяльных катаклізмаў XX ст. — гэта наша ўвасобленая культурная памяць, форма трансляцыі значных для сучаснага чалавека культурных сэнсаў. Яна ўвабрала масавы калектыўны пачатак, замацавана ў шырокім коле крыніц і займае асаблівае месца на мяжы фальклору, самадзейнай народнай творчасці і савецкай масавай культуры.

Фонды фальклорных матэрыялаў па вайне, як адзначаюць многія даследчыкі, пачалі фарміравацца ў 1942—1943 гг., калі навуковыя ўстановы Масквы і Ленінграда, а пазней БССР і іншых саюзных рэспублік, разгарнулі актыўную збіральніцкую працу. Задача тэарэтычнага асэнсавання гэтага калектыўнага мастацкага вопыту ставілася ўжо ў пасляваенныя гады, аднак акадэмічная навука Беларусі ні метадалагічна, ні арганізацыйна (яе інстытуты і фонды былі разбураны падчас вайны) не магла ахапіць гэты працэс.

У трактоўках савецкіх вучоных новыя факты народнай творчасці — народныя песні пра вайну, якія назапашваліся даволі інтэнсіўна, сталі паслядоўна адмяжоўвацца ад уласна традыцыйнай (пераважна сялянскай) народнай культуры. Паступова сцвердзілася пазіцыя, паводле якой у паняцце *фальклор Вялікай Айчыннай вайны ўключаць* таксама творы прафесійных паэтаў і самадзейных аўтараў, шматлікія перапрацаваныя савецкай масавай песні, перадрукоўкі матэрыялаў франтавых газет. Шмат такіх узораў было захавана ў дзённіках, сшытках, песніках франтавікоў, іх занатоўвалі ўдзельнікі франтавой і партызанскай самадзейнасці. Усё гэта разглядалася як «народная творчасць новай фармацыі». Доўгі час гэта народная творчасць (песні часоў вайны і, у меншай ступені, проза) прыцягвала ўвагу даследчыкаў выключна як факт савецкай гісторыі Другой сусветнай вайны. Таму тэарэтычныя працы па названай тэме маюць вялікі ідэалагічны складнік і публіцыстычную форму.

Артыкул не закранае пытанняў тэорыі фальклору, яго мэты — асвятліць у «чалавечым вымярэнні» асобныя эпізоды гісторыі збірання фальклору вайны, адхінуць заслону забыцця над некаторымі імёнамі збіральнікаў, рупліўцаў беларускай культуры, паказаць тыя драматычныя абставіны, у якіх адбывалася развіццё беларускага народнага ўстава другой паловы XX ст.

У першыя пасляваенныя гады збіранне фальклору ў Беларусі вялося, па сутнасці, невялікімі коламі даследчыкаў-энтузіястаў, дзеячаў культуры і службоўцаў, сярод якіх Майсей Грынблат, Леў Бараг, Марыя Мееровіч, Лідзія Мухарынская, Генадзь Цітовіч, Рыгор Шырма, Іван Гутараў, Міхась Клімковіч. Цэнтрам гэтай дзейнасці быў сектар этнаграфіі і фальклору Інстытута гісторыі АН БССР¹, які разам з інстытутамі эканомікі і сельскай гаспадаркі аднавіў сваю працу адразу пасля вызвалення Мінска ў 1944 г. Інтэнсіўная экспедыцыйная работа была распачата таксама ў Мінскім педагагічным інстытуце. У рэгіёнах яе ажыццяўлялі структуры Рэспубліканскага Дома народнай творчасці (вынікі дзейнасці РДНТ толькі часткова адпавядалі задачам акадэмічнай навукі).

¹З 1957 г. — сектар фальклору Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР.

22—26 красавіка 1945 г. на першай сесіі аддзялення грамадскіх навук Акадэміі навук БССР ставілася пытанне ахопу збіральніцкай працай ваеннага рэпертуару. Яно разглядалася ў шырокім кантэксце задач аднаўлення навукова-даследчай працы ў галіне фалькларыстыкі. Нагадаем, што ў гады вайны быў страчаны багацейшы фальклорны архіў Акадэміі навук БССР, у якім захоўваліся зборнікі Еўдакіма Раманава, Аляксандра Сержпутоўскага, Ісака Сербавы і іншых даследчыкаў, тысячы фальклорных адзінак, сабраных фалькларыстамі і грамадскасцю. Адною з найважнейшых называлася задача аднаўлення даваеннай сеткі карэспандэнтаў-збіральнікаў.

Практычна адразу пасля вайны пачынаюцца фальклорна-этнаграфічныя экспедыцыі супрацоўнікаў Акадэміі навук пад кіраўніцтвам этнографа і фалькларыста Майсея Якаўлевіча Грынבלата (1905—1983). Часопіс «Весці АН БССР» (1947, № 1) паведамляе, што за 1945—1946 гг. навукоўцы абследавалі раёны Цэнтральнай Беларусі і Заходняга Палесся і сабралі каштоўныя матэрыялы. Так, у экспедыцыі 9—15 чэрвеня 1945 г. у Гродна, Ліды, Навагрудак і Баранавічы Грынблат зафіксаваў больш за 40 твораў¹. У перыяд з 3 жніўня па 5 верасня 1945 г. збіральнікі ў складзе дзевяці чалавек абследавалі Бабруйскую, Палескую і Пінскую вобласці. У гэты час было запісана 1360 фальклорных адзінак, 126 мелодый, зроблена 135 розных этнаграфічных апісанняў, 268 замалёвак, 45 фота, сабраны значны дыялектычны матэрыял, набыта 30 музейных экспанатаў². У архіве ІМЭФ захоўваюцца таксама матэрыялы Мінска-Маладзечанскай (1945), Слуцка-Пінскай (1946), Брэсцкай (1948), Бабруйскай (1949) экспедыцый і інш.

Сярод песень салдат і партызан адметнае месца займалі ператэкстоўкі папулярных савецкіх твораў³. Напрыклад:

*Беленькі скромны халацік, / Луччы, чым сіні платок,
Ты гаварыла, што ні забудзіш / Даць мне для сна парашок.
Парой начной / Мы паўстрачалісь з табой,
Я быў на фронце ранены куляй, / Ты жа была медсястрой.
Дні удлінялісь усё большы, / Я ўсё ў палаце ляжаў,
Белы халацік, чорныя вочы / Усё я з улыбкай устрачаў.
Парой начной / Ты захадзіла за мной,
Ціха ўздыхала і гаварыла: / «Што вы не спіце, бальной?»
Дні ўлеталі ўсё дальшы, / Я ўязжаю на фронт,
І не забуду, век помніць буду / Белы халацік прастой.
Парой начной / Мы расставалісь з табой,
Ты руку жала, ціха сказала: / «Мілы, жаланны, радной»⁴.*

Запісаў М. Грынблат 16.08.1945 у в. Палачаны ад Шолахава В. П., партызана атрада імя Варашылава на Віцебшчыне. Мінска-Маладзечанская экспедыцыя.

Па выніках працы фалькларыстыў у той час публікаваліся артыкулы ў рэспубліканскіх выданнях «Беларусь», «Чырвоная змена», «Літаратура і мастацтва», «Во славу Родины» і інш. Аднак далёка не ўсе знаходкі маглі ўбачыць свет, у першую чаргу, па цэнзурных меркаваннях. Прыклад ператэкстоўкі песні 1939 г. «Любимый город» (муз. М. Багаслоўскага на словы Я. Далматоўскага):

*У далёкі край рэбятка ўязджаюць, / Чэм устрэціт іх суровая зіма?
Любімы горад у сіняй дымке тает, / Знакомы дом, зялёны сад і нежны ўзгляд.
Кагда рэбятка с фронта возвращалісь — / Прабіта грудзь, аторвана рука,
Тагда уж большэ ім не улыбалісь / Знакомыя, любімыя і нежныя глаза.*

¹ ЦНБ НАНБ. Ф. 42. Воп. 1. Справа 1366.

² ЦНАНАНР. Ф. 3. Воп. 1 Справа 61. Л. 56.

³ Мова ўсіх архіўных матэрыялаў цалкам захавана, знакі прыпынку прыведзены ў адпаведнасць з сучаснымі нормамаі. Змяненне строфікі пазначана спецыяльным сімвалам.

⁴ ІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Справа 1. Л. 188—189.

Хто раняў быў, каго ў бальніцу ўзялі, / Лячылі і сшывалі дактара,
І сквозь цяжолы сон ані шанталі / Пра дом радной, знакомы сад і нежны ўзгляд.
Калек не любяць очы галубыя, / Здароўе ўсё утрацілі друзья,
Мы зашчышчалі гарады радныя / Навек утрацілі тваі глаза¹.

Запісаў М. Грынблат 17.08.1945. Мінска-Маладзечанская экспедыцыя.

Інфармацыя па персанальным складзе першых пасляваенных экспедыцый пад кіраўніцтвам Майсея Грынבלата досыць супярэчлівая. У іх бралі ўдзел, як паказваюць дакументы, супрацоўнікі сектара этнаграфіі і фальклору і сектара гісторыі СССР і БССР: *Е. А. Васілеўская* — м.н.с., *Л. Т. Альтшулер* — м.н.с., *М. Н. Федасееў* — мастак-этнограф, *О. Н. Цыбікава*, *Р. В. Шматава*, *В. М. Мінке-левіч*, *М. Г. Стырнэ*², *Іван Даўгяла*. Разам працавалі і спецыялісты, запрошаныя звонку, сярод іх, як ужо адзначалася, *Лідзія Мухарынская*, *Леў Бараг*, *Марыя Мее-ровіч*, *Генадзь Цітовіч*. У 1950-я гады экспедыцыйную працу таксама вялі *Іван Цішчанка*, *Анатоль Клышка* і іншыя.

Этнамузыказнаўца, фалькларыст *Лідзія Саулаўна Мухарынская* (1906—1987) зрабіла вялікі ўнёсак у вывучэнне вуснапазатычнай народнай творчасці ваеннага часу, што адзначана ў працах яе вучняў і калег па БДАМ — *З. Мажэйкі*, *Т. Варфаламеевай*, *У. Алоўнікава*, *Т. Якіменкі*³. Аўтарскае бачанне ваеннай песні, яе значэння і спецыфікі ў разуменні *Мухарынскай* як фалькларыста абумоўлена найперш яе асабістым вопытам удзельніцы вайны. Партызанская песня прыцягнула ўвагу *Лідзіі Мухарынскай* яшчэ ў 1943 г., калі ёю былі зроблены першыя запісы, а з 1947 г. пачалася сістэматычная пошукавая і збіральніцкая работа. Яна развівалася ў рэчышчы праграмы экспедыцыйнага даследавання і запісу на фанограф музычнага фальклору паўночнай Беларусі (пераважна Верхнядзвінскі раён Віцебскай вобласці), якой кіраваў *Клімент Васільевіч Квітка* — заснавальнік і кіраўнік кабінета па вывучэнні музычнай творчасці народаў СССР у Маскоўскай кансерваторыі.

Архіўныя даныя сведчаць, як аддана і настойліва падчас вайны *Лідзія Мухарынская* збірала палявы матэрыял, адпраўляючы ў тыл тэксты і ноты ў пісьмах-трохкутніках і на паштовых картках палявой пошты. Так, даследчыца з палявой пошты 14142А піша ў Маскву сваёй сяброўцы *Разаліі Саламонаўне Фельдман* наступнае: «Розочка! Моя обычная просьба — положите эту открытку в рояль. Пропущенная строчка — напев, запись которого пропала и не могу вспомнить⁴ <...>; Розочка, присоедините эти мои записи — к остальным — пусть дожидают лучших времен, когда я смогу над ними подумать и поработать»⁵.

Успаміны даследчыцы пра пасляваенныя экспедыцыі прыводзіць *Тамара Якіменка*: «Іх у жыцці *Л. Мухарынскай* было шмат, аднак першая, 1947 года, засталася, што называецца, “назаўсёды”. Нават у канцы 1980-х у мясцовасцях Верхнядзвіншчыны (па-старому — *Дрысеншчыны*) добра памяталі гэту жанчыну з вайсковым заплечнікам і вялікай “скрыняй” (фанографам) за плячыма ў акулярах і з партфелем у руках, які не менш дзіўна выглядаў у разбураным вайной сяле. З мноствам кранальных дэталей яны апісвалі яе і тую малазразумелую справу,

¹ ІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Справа 1. Л. 178—179.

² Курсівам вылучаны ініцыялы, якія адлюстроўваюць афіцыйнае напісанне імя і імя па бацьку па-руску. Звесткі пра гэтых супрацоўнікаў АН БССР абмежаваныя.

³ *Л. С. Мухарынская* — артыкулы, перапіска, успаміны: *Зборнік* / [склад. *Т. Якіменка*]. — Мінск : *Эрыдан*, 1993; *Якіменко, Т. С.* Пламенность отдачи науке, педагогике, людям. *Лидия Сауловна Мухаринская* / *Якіменко Т. С.* // *Весці Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі* : навукова-тэарэтычны часопіс. — 2012. — № 20. — С. 47—56.

⁴ БДАМЛМ. Ф. 349. Воп. 1. Справа 98. Л. 2.

⁵ БДАМЛМ. Ф. 349 ... Л. 7.

якой яна займалася, — збірала песні. Гаварылі, як яна, седзячы пад лямпай, пісала ў сваіх акулерах амаль да світання незразумелыя колцы, кропачкі і лінейкі. А раніцай брала на спіну фанограф і ішла да спевакоў, якіх ёй паралілі ці з якімі яна сама дамовілася пра сустрэчу»¹.

Вось адна са знаходак даследчыцы:

*Дзе огненным пламям пылаець снарад, / Урэзаясь у сэрца без разбора,
Угрума над раненым целам шумяць / Дзярэўя арлоўскага бора.
Шрапнелью глаза паўрэдзіла яму, / Асколкам параніла спіну,
І вот падпалаець сястрычка к няму / У баю пад агнём белафінаў.
«Сястрычка, баліць маё цела ад ран / І серце ад жадны згараець,
Сястрычка, не выжыву я да утра! / — он ей гаварыць. — Уміраю!
Без страху ўступіў я з немчурамі ў бой, / Без страху і смерць прынімаю.
У кармане пісьмо, перадайця дамой, / За родзіну я пагібаю».
Не відзіць уж он пабледнеўшай луны, / І сэрца ўжо біцца не стала.
Узглянула сястра на ізмятый канверт / І адрас яго прачытала.
«Брацішка!» — сказала і ўскрыкнула ўдруг, / Сама апускаець на землю.
«Брацішка!» — і выпаў із дзевічых рук / Канверт на яе жа фамільню.
Паблізасці начаў страчыць кулямёт, / Атвеціць за гора і брата,
Сястра міласердзія стала ўпярод / Брасаць баявыя гранаты.
Но ўдруг на яе пабалеўшам ліце / Улыбка лягла грабавая,
І дзевушка грудзю ўпала ўпярод, / Ад кулі ўрага ўмірае.
Гдзе огненным пламям пылаець снарад, / Урэзаясь у сэрца без разбора,
Пагібла сястронка, а з ей яе брат, / У дзярэўях Арлоўскага бора»².*

Тэкст запісаны Л. Мухарынскай у 1949 г. ад былых удзельнікаў партызанска-га руху у Кіраўскім, Клічаўскім, Буда-Кашалёўскім раёнах.

Вядома што Лідзія Мухарынская зрабіла звыш 200 запісаў партызанскіх песень і найгрышаў, знайшла больш за два дзясяткі аўтараў партызанскіх мелодый³. Толькі частка з яе спадчыны ўвасоблена ў выданнях «Партизанские песни Белоруссии и их слагатели: (черты стиля)» (1964) і «Белорусская народная партизанская песня: 1941—1945» (1968).

Збіранню фалькларыстычнай спадчыны ваеннага часу прысвяцілі сваю працу літаратуразнаўца, фалькларыст Леў Сямёнавіч Бараг (1911—1994) і фалькларыст, педагог Марыя Самуілаўна Мееровіч (каля 1909—?)⁴.

У першыя пасляваенныя гады па праграме РДНТ яны арганізоўвалі фальклорныя экспедыцыі са студэнтамі Мінскага педінстытута. Адным з вынікаў стаў укладзены Львом Барагам і Марыяй Мееровіч фальклорны зборнік аб'ёмам 8 аўтарскіх аркушаў пад назвай «Народные белорусские сказки и рассказы о Заслонове и Ковпаке». Аднак такі зборнік не быў выдадзены, прычынай чаго стала нарастанне ў канцы 1940-х гг. кампаніі барацьбы з касмапалітызмам, якая суправаджалася абвінавачваннямі савецкіх яўрэяў, іх звальненнямі і арыштамі.

Запісы Марыі Мееровіч, зробленыя ў экспедыцыях АН БССР, паказваюць, што даследчыца імкнулася да поўнай атрыбуцыі песні, фіксавала характар яе бытавання. Напрыклад, з 22 ліпеня па 1 жніўня 1945 г. яна працавала ў Барысаве,

¹ Якіменко, Т. С. Пламенность отдачи науке, педагогике, людям. Лидия Сауловна Мухаринская / Весті БДАМ : нав.-гэарэт. часопіс. — 2012. — № 20. — С. 47—56. — С. 53.

² БДАМЛМ. Ф. 349. Воп. 1. Справа 89. Л. 12—13.

³ Л. С. Мухарынская — артыкулы, перапіска, успаміны: Зборнік / [склад Т. Якіменка]. — Мінск : Эрыдан, 1993. — С. 5.

⁴ Біяграфічныя звесткі пра даследчыцу нешматлікія. У 1953 г. працавала выкладчыкам Аршанскага дзяржаўнага настаўніцкага інстытута імя Янкі Купалы (існаваў да 1955 г.). У 1963 г. М.С. Мееровіч жыла ў Мазыры. У гэты час яна звярталася ў АН БССР з просьбай выдаць даведку для афармлення пенсіі.

Плешчаницах, весках Забор'е, Горна і населеных пунктах Акулаўскага сельсавета. Яе тэксты пазначаны наступнымі каментарамі: «Песня бытовала в 1943 г. в партизанской бригаде им. Леонова; песню пели в 1943 г. лагере Билефельд; песня была популярна в танковой части на Украине; эта песня пользовалась большой популярностью в 1942—43 гг. в партизанском отряде им. Щорса, в настоящее время она бытует в д. М. Князевка и других деревнях Березинского района; песня была распространена в 18-й гвардейской пехотинской дивизии в 1944 г., информатор слышал ее в Минске и в Плещеницах, где она пользовалась большой популярностью у молодежи; в 1942—43, 44 гг. песня эта широко бытовала почти во всех партизанских отрядах. Студентами Минского пединститута она записана 8 раз. Один из ее вариантов помещен в сборнике песен белорусских партизан, выпущенном Минским пединститутом; мы пели ее в 1942—1943 гг. во время блокады. После, когда сошлись с Красной Армией, вспоминали эти слова, друг друга обнимали и плакали» і інш.¹

Трэба асобна адзначыць ролю Марыі Мееровіч у збіранні на тэрыторыі Беларусі своеасаблівай жанрава-тэматычнай групы песень часоў вайны, вядомых як «песні паланянак». Паводле некаторых звестак, калекцыя песень паланянак Мееровіч дасягала 500 адзінак², сёння лёс яе невядомы³.

*Мама, мама мая дарагая, / Шлю цібе я прашчальны прывет,
Я живу ў чужых странах, скітаюсь, / На чужыне мне радасці нет.
Здзесь я холад і голад пазнала, / Кнут паліцыі лёг на спіне,
У концлагер я тут жа папала, / Ад таскі я згараю у вагне.
Я не знаю, ці жыва я буду, / Трудна, мама, цібе перадаць,
Но Расію радну не забуду, / Усягда буду ўрагоў прэзіраць.
Лучай пулі б, снарады свісцелі, / Лучай з братам на фронт я пашла б,
Штоб сражацца пад серай шынелю, / На радной бы земле ўмерла⁴.*

Запісана ў 1945 г. ў альбома дзяўчыны-паланянка ў Плешчаницах Мінскай вобласці.

Архіўныя матэрыялы сведчаць пра ўплыў барацьбы з касмапалітызмам і буржуазным нацыяналізмам на асоб і акадэмічнае жыццё ў БССР. У сакавіку 1949 г. кіраўнічыя органы рэспублікі патрабавалі ад партыйнай арганізацыі АН БССР «вычысціць» бязродных касмапалітаў Льва Барага і Марыю Мееровіч⁵. Кандыдацкая дысертацыя Мееровіч — «Партизанская песня в годы Великой Отечественной войны» была двойчы адхілена: у 1949 г. і пры спробе паўторнай абароны ў 1954 г.⁶ Такі негатыўны вынік адбыўся, нягледзячы на ацэнку навуковага кіраўніка — дзейснага члена АН БССР, акадэміка Мікалая Нікольскага і станоўчыя водгукі аўтарытэтных савецкіх даследчыкаў Веры Крупянскай і Ганны Астахавай.

Сёння імя і дзейнасць Марыі Мееровіч несправядліва абыдзены ўвагай. У энцыклапедыі «Беларускі фальклор» няма яе персаналіі, у артыкуле «Песні паланянак» імя даследчыцы не ўзгадваецца. Але ўкладзены ёю разам з Іосіфам Зазекам зборнік партызанскіх песень, казак і частушак «Песні барацьбы» (1946) служыць помнікам гісторыі савецкай фалькларыстыкі, прыкладам адданасці навуцы і свайму грамадзянскаму доўгу.

¹ ІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Справа 6.

² Минц С. И. Фольклор Великой Отечественной войны в московских архивах. Советская этнография. — 1946. — № 2. — С. 188—192. — С. 190.

³ Частка тэкстаў захоўваюцца ў фондах БДАМЛМ.

⁴ ІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Справа 1. Сшытак 1. Ліст 16.

⁵ НАРБ. Ф. 4п. Воп. 47. Справа 241. Л. 147.

⁶ ЦНАНАНБ. Ф. 2. Воп. 1. Справа 4295. Л. 7.

Якраз падчас нарастання ў БССР барацьбы з «бязроднымі касманалітамі» быў прадстаўлены да друку падрыхтаваны пад кіраўніцтвам Майсея Грынבלата¹ зборнік «Матэрыялы па фальклору Вялікай Айчыннай вайны». Яго склалі экспедыцыйныя запісы першых пасляваенных гадоў. Сёння цяжка меркаваць, наколькі гэты зборнік адпавядаў статусу акадэмічнага выдання, бо праца над ім ішла ў сапраўды цяжкіх умовах. У справаздачы аб рабоце сектара этнаграфіі і фальклору за 1946 г. Грынблат піша, што першы выпуск «Матэрыялаў» аб'ёмам 25 друкаваных лістоў укладзены яшчэ ў 1945 г. і ўжо знаходзіцца на рэцэнзаванні. Але пры тым, што аб'ём палявых і карэспандэнцкіх матэрыялаў павялічваецца, работа над зборнікам аднаўляецца толькі ўвосень 1947 г. У гэты час Грынблат даводзіць вышэйстаячым інстанцыям, што навуковае даследаванне беларускай этнаграфіі і фальклору сур'ёзна ўскладнена недахопам кадраў: у сектары працуе ўсяго шэсць чалавек, не хапае машыністак, персаналу для апрацоўкі архіва і фарміравання картатэкі.

Пераход сектара ў новы будынак Акадэміі са студзеня 1948 г. палепшыў умовы працы, аднак памяшканне плошчай 11 квадратных метраў усё роўна было замалым. Выканаўцы праекта па падрыхтоўцы «Матэрыялаў» большую частку часу трацілі на тэхнічную працу — перадрукоўку, у выніку чаго выпуск зборніка зноў і зноў пераносіўся. Пры гэтым супрацоўнікі сектара этнаграфіі і фальклору былі актыўна задзейнічаны ў грамадскім жыцці. У канцы 1940-х гг. яны разам з метадыстамі РДНТ выязджаюць у рэгіёны, дзе працуюць з носьбітамі, праводзяць семінары для «ізбачей»², настаўнікаў і калгаснікаў, таксама распрацоўваюць карткі ўліку майстроў народнай творчасці, удзельнічаюць у арганізацыі Рэспубліканскіх аглядаў мастацкай самадзейнасці, чытаюць даклады на выбарчых участках і інш.

У 1949 г. умовы работы сектара яшчэ палепшыліся: фалькларыстам быў прадастаўлены пакой плошчай 18 квадратных метраў. Нягледзячы на гэта, піша ў справаздачы Майсей Грынблат, двое мастакоў па-ранейшаму працуюць за адным сталом, няма месца для ўпарадкавання архіва, бібліятэкі і ажыццяўлення працы над аднаўленнем фанаграмаархіва³. Тэрмін выдання «Матэрыялаў» чарговы раз перанесены. У чэрвені 1949 г. Грынблат выказвае вялікую занепакоенасць: «Неабходна ліквідаваць цалкам ненармальнае становішча, калі гатовыя да друку работы сектара гадамі не ўключаюцца ў выдавецкі план, як гэта адбываецца з даўно гатовым першым томам “Матэрыялаў па фальклору Вялікай Айчыннай вайны”»⁴.

Адзначым, што ў выніку прадастаўлены зборнік паддаў вострай крытыцы з пазіцыі ідэалогіі. Сярод рэцэнзентаў, хто выказаў негатыўныя меркаванні, быў, напрыклад, Міхась Лынькоў. У красавіку 1952 г. Прэзідыум АН БССР зняў Майсея Грынבלата з пасады загадчыка сектара этнаграфіі і народнай творчасці, але ў наступныя гады сваёй працы ў АН БССР ён працягваў актыўную экспедыцыйную работу⁵.

Першай спробай тэарэтычнага асэнсавання партызанскай творчасці ў Беларусі стала кандыдацкая дысертацыя ўдзельніка вайны Івана Васільевіча Гутарава (1906—1967) «Партызанская вайна в народном творчестве» (1948). У ёй упершыню на беларускім матэрыяле было пастаўлена пытанне аб фалькларызацыі твораў прафесійнага мастацтва, у прыватнасці, савецкай масавай песні, сцверджаны

¹ У якасці выканаўцаў значацца М. Мееровіч і Ю. Даўгяла.

² Штатны культасветработнік у савецкай вёсцы, работнік «ізбы-читальни» ці чырвоная кутка.

³ ЦНАНАНР. Ф. 3. Воп. 1. Справа 126. Л. 22.

⁴ ЦНАНАНР... Л. 31.

⁵ Захаркевич С. А. Первый исследователь этнических меньшинств и межэтнических отношений в Беларуси в отечественной этнографии: Моисей Яковлевич Гринблат / Питанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. — 2018. — С. 146—150. — С. 147.

тэзіс аб прадуктыўнасці дарэвалюцыйнай рэкруцкай песні. Гутараў апісаў песні паланянак, прывёў значную колькасць народных пералажэнняў «Катюшы» і інш.¹ Дысертацыя паспяхова прайшла, а Гутараў як удзельнік вайны хутка заняў высокую пазіцыю ў структуры Акадэміі навук².

Аднак нават на тагачасным узроўні развіцця тэорыі фалькларыстычных даследаванняў крытыкі адзначалі недахоп метадалагічнай базы ў яго працах. Кандрат Крапіва піша ў рэцэнзіі, што Іван Гутараў «з некаторай пагардай ставіцца да дакументацыі і пашпартызацыі матэрыялу, з якім ён мае справу <...> падае партызанскія частушкі і песні, не паказваючы, калі і ад каго яны запісаны <...> З мовай фальклорных твораў тав. Гутараў абыходзіцца досыць вольна. Ён, напрыклад, падае некаторыя песні і частушкі з іншых моў у вольным перакладзе на рускую мову і не адзначае, што гэта пераклад <...> Гутараў робіць няправільны вывад, што пашпартызацыя наогул непатрэбна»³.

Праблема пашпартызацыі не магла быць вырашана паслядоўна па цэлым шэрагу прычын, у тым ліку і таму, што ў збіранне фальклорных матэрыялаў уключаліся людзі з розным узроўнем падрыхтоўкі і матывацыі. Напрыклад, у справаздачы старшага метадыста РДНТ А. Усава аб рабоце «па лініі фальклору» за першае паўгоддзе 1950 г. чытаем, што цэнтральная ўстанова ў г. Мінску наогул не мае ў сваім штаце адпаведнага спецыяліста. Наспела праблема «рэалізацыі» — публікацыі сабранага матэрыялу ці выкарыстання яго ў культурнай дзейнасці. Мноства прыпевак, вершаў, піша А. Усаў, якія адпавядаюць патрабаванням савецкага друку, ляжаць без руху ў рэдакцыі газеты «Сталинская молодежь»⁴ і ў бібліятэцы ўстановы.

Калі тэарэтычнае асэнсаванне і публікацыю ўзораў вуснапаэтычнай творчасці ў канцы 1940-х гг. у Беларусі стрымлівалі ідэалагічныя ўстаноўкі, то экспедыцыйная работа, наколькі гэта дазвалялі ўмовы пасляваеннага часу, разгортвалася больш актыўна. Прыкладзём асобныя ўрыўкі з дзённіка славутага дзеяча культуры Беларусі, музыказнаўцы Генадзя Іванавіча Цітовіча (1910—1986)⁵. У 1948 г. ён — кіраўнік народнага хору ў вёсцы Вялікае Падлессе Ляхавіцкага раёна быў запрошаны да ўдзелу ў Брэсцкай экспедыцыі. Многія дэталі, апісаныя непасрэдным удзельнікам, паказваюць, што праца фалькларыстаў і этнографістаў у палявых умовах патрабавала вялікай адданасці і нават адвагі.

12—14 ліпеня. Прибыл по вызову секретаря сектора фольклора и этнографии АН БССР в Минск. Весь день прошел в подготовке к выезду. Вечером у М. Я. Гринבלата состоялось инструктивное совещание, на котором Мойсей Яковлевич подробно ознакомил участников предстоящей экспедиции с ее основными задачами, а также ознакомил с методикой собирания фольклорных и этнографических материалов <...> В ночь с 13 на 14-го июля выехал в Барановичи, чтобы подготовить здесь необходимые в дороге медикаменты и взять с собой нужные вещи. <...> Укомплектовал «аптечку», раздобыл, отремонтировал необходимый для записи мелодии метроном, приготовил ружье и снаряжение к нему, учитывая, что избранный нами маршрут местами должен проходить через глухие лесные районы (Дивинский, Малоритский), где еще до последнего времени не перевелись бандиты.

¹ НАРБ. Ф. 205. Воп. 10. Справа 200. Л. 4—6.

² У 1949 г. І. Гутараў ужо доктар філалагічных навук, прафесар, з 1953 г. — член-карэспандэнт Акадэміі навук БССР. У 1951—1957 гг. працуе загадчыкам кафедры беларускай літаратуры ў БДУ, у 1957—1967 гг. загадвае сектарам фальклору ІМЭФ.

³ НАРБ. Ф. 205. Воп. 10. Справа 200. Л. 16.

⁴ У чэрвені 1956 г. газета «Сталинская молодежь» перайменаваная ў «Знамя юности».

⁵ ІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Справа 22. Сшытак 1.

Удзельнікам экспедыцый даводзілася пераадольваць вялікія фізічныя нагрузкі.

20 ліпеня. Протрэпав пешком ок. 20 кілометров, мы вярнуліся з пустымі рукамі. В гэтай глухой месці народ атнесся почти вораждебно к нашай рабоце (конечна же, под словом «народ» следует подразумевать отдельных представителей местного населения).

6 жніўня. Выбылі с т.т. Мінкелевіч і Довгяло в Пружаны. Из-за отсутствия транспорта пришлось трепать 26 км пешком <...>

10 жніўня. С утра собрались в дорогу, но пришлось сидеть у шоссе несколько часов, пока появилась попутная машина <...>

У рабоце з носьбітамі навукоўцы павінны былі кіравацца не толькі акадэмічнымі, але і ідэалагічна-прапагандысцкімі мэтамі.

15 ліпеня. В 4 часа утра присоединился к возглавляемой мною группе участников, а в 12 часов дня прибыл с ней в г. Брест, откуда должна была начаться наша полевая работа. После приезда посетил с тов. Довгяло отдел пропаганды и агитации Брестского Обкома КП(б)Б и Обл. Дом Народного творчества, младших же участниц экспедиции т. т. Мінкелевіч і Цибикову направил на областную комсомольскую конференцию, где были ими получены ценные информации, касающиеся нашего маршрута, и адреса носителей народного творчества. Брестский Дом Народного Творчества не оправдал наших надежд: работа по собиранию фольклора им не ведется, при нем не имеется никаких материалов, как это водится в других ОДНТ.

31 ліпеня. Сегодня перед выходным днем организовали встречу с олтушской¹ молодежью (следует заметить, что на встрече было немало и пожилых людей). При переполненном помещении открыли мы наш вечер международным обзором, выступал И. Ю. Довгяло. После обозрения небольшая художественная часть. О.Н. Цибикова прочла отрывки из «Василия Теркина» и избранные тексты из материалов экспедиции, я спел несколько песен и рассказал о целях и значении нашей работы, призывая помочь нам в изучении местного народного творчества. Вечер прошел успешно: мы получили здесь почетное название «арцiсты». Завтра обещает быть для нас «урожайный» день.

Факты штодзённасці, зафіксаваныя ў непасрэдным дачыненні з народнай традыцыяй, сёння перадаюць атмасферу пасляваеннага часу.

21 ліпеня. Встретившись в Кобрине с остальными участниками экспедиции, отправились в последний намеченный для посещения в районе населенный пункт — дер. Гайковка Хидринского с/с. Это самый южный пункт Кобринского р-на. В языке местного населения еще больше сказываются влияния Украины (в основном, фонетические), очень много руссизмов, особенно в новейших песнях, что отчасти объясняется долгим пребыванием значительной части населения в Воронежской, Рязанской, Тамбовской и др. областях (губерниях) России в период первой Империалистической войны. Здесь мы попали на Дожинки у Николая (фамилия пропущена), в тот их момент, когда жнеи с песнями подходили к его дому. Впереди несли «квітаў» — пучок ржи, убранный цветами, и, придя, сели за накрытый уже и ожидавший их скромный стол. За столом пели песни, начиная от жартовных и кончая частушками и популярной здесь русской песней «Потеряла я колечко». Сделал несколько набросков мелодий и этим кончилась моя работа этого дня.

2 жніўня. У нас день рабочий: многие еще празднуют день Илии: сегодня как раз память христианского громовержца. Утром с В. М. Мінкелевіч, И. Ю. Довгяло и М. Федосеевым пошли пешком в соседнюю деревню Ланскую

¹ Маецца на ўвазе населены пункт Олтуш Маларыцкага раёна Брэсцкай вобласці.

(Олтушскаго с/с). Старая деревушка в стороне от тракта сохранилась от войны и потому представляет некоторый интерес с точки зрения нар. архитектуры. Я записал здесь одну только мелодию, но она стоит многих: весенняя песня с закликанием жаворонков. Народ диковатый, как ни стараясь директор местной школы помочь нам, все лучшие песенницы попрятались.

8 жніўня. С самого утра вместе с директором местного Дома Соцкультуры т. Останюк отправились в соседнюю деревню Воичиничи (Хоревскаго с/с). Здесь записали несколько интересных песен. Как и в других местах, здесь тоже очень мало современного фольклора. И это отчасти понятно: деревня распевает доступные для нее песни советских композиторов (исключая, конечно, наших белорусских, т.к. они до сих пор в отношении массовой песни почти ничего не сделали, а давно пора!). Песни эти поются почти без всяких изменений, они-то и заполняют здесь то место, которое остается современному фольклору.

15 жніўня. <...> Результаты экспедиции удовлетворительные, в отношении количества они не отстают от предыдущих экспедиций... Отсутствие второго художника и планировщика отразилось на количестве материалов по архитектуре и орнаменту. Здесь мог бы отчасти выручить хороший фотоаппарат, но его у нас не было. Экспедиция из фольклорно-этнографической превратилась в фольклорную.

Падчас экспедыцый на навукоўцаў акрамя ўласна навуковых, ускладаліся і іншыя задачы, напрыклад, яны павінны былі весці работу па ўліку помнікаў вайны і пахаванняў. Гэта заўважна, напрыклад, у фрагменце запісаў М. Стырнэ, зробленых 12 ліпеня 1949 г. у в. Цітаўка Бабруйскага раёна.

Каля хутара Гнілішча (ці дача Ясны лес) закапан у канаве баец Савеўкай Арміі, якога выпадкова адкапалі раманцёры, калі расчышчалі канаву. Яны закапалі яго зноў у гэтай канаве, але ніякай магілы ці знака на гэтым месцы няма <...> Байцоў, пахаваных у лясу-каля дзяр. Ясны Лес, перанеслі і пахавалі на кладбішчы каля Магілёўскага шасэ, у дзвюх брацкіх магілах, але ніякіх надпісаў на гэтых магілах няма <...> У двух кіламетрах ад Цітаўкі на Магілёўскаму шасэ знаходзіцца магіла ст. лейтэнанта Зайтанава Хасана, загінуўшага 28 чэрвеня 1944 г. Радам знаходзіцца другая магіла, але без надпісу¹.

Рукой Грынבלата, які прымаў справаздачу М. Стырнэ, пазначана «не трэба».

Ацэньваючы здабыткі беларускіх экспедыцый пасляваеннага часу, даследчыкі прызнаюць надзвычайную каштоўнасць іх вынікаў². Запісы ўказваюць на цэлы шэраг надзвычай важных фактаў, у прыватнасці, на тое, што значную частку песеннага рэпертуару складаюць творы, якія бытавалі яшчэ ў Руска-японскую і Першую сусветную вайну. Напрыклад:

Далеко, у гарах Каўказа, / Дзе скрываліся не раз,
Прабіраўся ночкай цёмнай / Санітарны наш атрад.
Уперадзі ішла павозка, / На павозкі красны крэст.
Із павозкі слышны стогны, / Паміраў адзін баец.
«Падажджыце, падажджыце», — / Вымаўляла ім сястра,
А сама едва шагала, / Уся ізмучана была.
«Вот кагда на пункт прыедзем, / Напаю вас, накармлю,
Перавязкі ўсім папраўлю, / Жонам пісьма напишу».
Вот адзін баец дзіктуе: / «Здравствуй, мілая жана,
Цяжало я ў сэрца ранен, / І не ждзі дамой меня».
А другой баец дзіктуя: / «Здравствуй, мілая жана,
Я без ручанькі, без ножкі, / Ой, ці прымеш ты меня?»
От она ўсё піша, піша, / Ёй на сэрцы цяжэло.

¹ ІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Справа 26. Сшытак 1. Л. 6—8.

² Беларускі фальклор Вялікай Айчыннай вайны / ІМЭФ АН БССР; рэдкал.: П. Ф. Глеб-ка. — Мінск: Выд. АН БССР. — 1961. — С. 23.

Её муж даўно ўбіты, / А яна ўсё ждзёць ево.
 Вдруг тут стогны раздаліся, / Страпанулася яна
 І к павозке падскачыла / Міласердная сестра:
 «Што цябе, галубчык, нада? / Можа, піць цябе падаць?»
 «Нічаво, сястра, ні нада, / Я ўжо начаў уміраць.
 А жане вы напішыце / Пра маю бальную грудзь,
 Што заржаўленая пуля / Не дала мне ваздыхнуць»¹.

Запісана Л. Альтшулер у 25.08.1946 ад Акунец С. С. у в. Ляхавічы Жыткавіцкага раёна. Спявалі партызаны ў 1943 г.

З іншага боку, не аспрэчваецца і тоё, што ў плане рэгулярнасці і маштабнасці праца па збіранні ваеннага фальклору не ахоплівала ўсіх раёнаў Беларусі, не была сістэматычнай. Паводле ацэнкі Галіны Барташэвіч, дадзенай ёю ў 1969 г., «для ўсебаковага вывучэння фальклору Вялікай Айчыннай вайны час быў упущан»². Адзначым, што ў канцы 1950-х гадоў даследчыца запісвала выдатныя ўзоры ваеннай песні.

*Ой, у полі стаіць хатына, / Похілілася она,
 У той хатыне жыла Ірына / Адзінокая сама.
 Она сына годвала / І отдала воеваць,
 А сама она осталась / Бедна дома горэваць.
 Яе людзі разважалы, / Што з надзеяй прыдзе сын.
 А Ірына добра знала, / Што ў баі загінуў він.
 У недэлу ўраненьку, / Яшчэ сонца не ўзышло,
 Да Ірыны потыхэньку / Штось застукала ў акно.
 А Ірына одчыняе / І пытае: «Хто такі?»
 Ажно ўходзіць на двух костылях / І без правае рукі.
 Он уходзіць у камнату / І садзіцца ў край стала:
 «Што ж ты, мамка, не пазнала / Свого сына — Васіля?»³*

Запісала Г. Барташэвіч летам 1958 г. у в. Сошна Пінскага раёна ад Касцюк М. Г.

Пры тым, што Упраўленне прапаганды і агітацыі ЦК КП(б)Б правярала выкананне планаў навукова-даследчай і выдавецкай дзейнасці Акадэміі навук Беларускай ССР, навуковыя даследаванні па фальклорнай праблематыцы не каардынаваліся, таму кожная ўстанова сама вызначала тэматыку работ. Удзельнік вайны, заслужаны дзеяч навукі Беларусі Анатоль Сямёнавіч Фядосік (1926—2005) у сваёй кнізе пісаў: «Фалькларыстычная дзейнасць была ў пэўнай ступені стыхійнай, музыказнаўцы-фалькларысты займаліся збіраннем, апрацоўкай і выданнем народна-песеннай творчасці зыходзячы з практычных праблем развіцця музычнага мастацтва, фалькларысты-славеснікі імкнуліся выдаць зборнікі фальклорных твораў без музычнай часткі»⁴.

У 1953 г. па выніках праверкі Інстытута гісторыі АН БССР, у структуру якога ўваходзіў сектар этнаграфіі і фальклору, было дакладзена: «Варта адзначыць, што ў Рэспубліцы ніхто спецыяльна не займаецца фальклорам: ні Інстытут гісторыі, ні Інстытут літаратуры і мовы»⁵. Грамадскае развіццё патрабавала ўдасканалення

¹ ІМЭФ Ф. 8. Воп. 1. Справа 16. Сшытак 4. Л. 21—23.

² Барташэвіч Г. А. Традыцыйная песня ў беларускай народнай творчасці перыяду Вялікай Айчыннай вайны / Праблемы сучаснага беларускага фальклору / ІМЭФ АН БССР. — Мінск: Навука і тэхніка, 1969. — С. 99—112. — С. 101.

³ ІМЭФ. Ф. 8, Воп. 1. Справа 41. Сшытак 1. Л. 28—29.

⁴ Фядосік, А. С. Беларуская савецкая фалькларыстыка. — Мінск: Навука і тэхніка, 1987. — С. 151.

⁵ НАНРБ. Ф. 4п. Воп. 73. Справа 72. Л. 249—250.

структурнай арганізацыі навуковых устаноў і іх кадравага ўмацавання. Як вынік у 1957 г. на базе сектара этнаграфіі і фальклору Інстытута гісторыі і сектара мастацтва Інстытута літаратуры створаны Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР, яго першым дырэктарам становіцца акадэмік АН БССР Пётр Глебка (1905—1969). З гэтага часу ІМЭФ робіцца навуковым цэнтрам у справе збірання і публікацыі фальклорных матэрыялаў. Менавіта акадэмік Пётр Глебка, паводле ацэнкі Аанатоля Фядосіка, робіць значны ўнёсак у станаўленне палівай фалькларыстыкі¹.

Навуковая думка паступова пайшла па шляху пераадолення ідэалагічных устаноў сацрэалізму, абнаўлення метадалогіі і пошуку новых каштоўнасных арыенціраў. 28—29 красавіка 1960 г. у АН БССР адбылася вялікая Рэспубліканская нарада па пытаннях каардынацыі збірання і даследавання беларускага фальклору. У дакладзе акадэміка Глебкі гучала: «На карце фальклорных абследаванняў Беларусі нямае яшчэ ёсць белых плям. Ёсць тэрыторыі, на якія не ступала яшчэ нага збіральніка. Далёка не ўвесь і сабраны ў Беларусі фальклор пушчан у навуковы абыходак і да гэтага часу ляжыць мёртвым грузам у архіўных сховішчах». Ён ставіў перад фалькларыстамі рэспублікі маштабную задачу «паслядоўна абследаваць усю тэрыторыю Беларусі, выявіць і запісаць некранутыя скарбы народнай творчасці, аддаючы пры гэтым асабліваю ўвагу сучаснаму фальклору»².

У масавай культуры і сацыяльнай практыцы здабыткі даследчыкаў народнай культуры пасляваенных гадоў былі засвоены толькі на фармальна-зместавым узроўні, перавага аддавалася захаванню ідэалагічнага адзінства савецкага мастацтва і яго традыцыяналізму. У 1960 г. Канстанцін Кабашнікаў пісаў: «На жаль, мы маглі пераканацца і ў тым, што ў рабоце многіх сельскіх клубаў і асобных раённых дамоў культуры значэнне народнай творчасці амаль не ўлічваецца. Часта рэпертуар самадзейных калектываў складаецца з твораў, якія даўно вядомы і шмат разоў выконваліся». Праграмы канцэртаў паўтараюць адна адну, таму што бяруцца яны з адных і тых жа, не вельмі багатых рэпертуарных зборнікаў, якія выдаюцца ў Маскве. На нашу думку, рэпертуарныя зборнікі неабходна рэгулярна выдаваць і ў Мінску. Рэспубліканскі Дом народнай творчасці ў садружнасці з Саюзам кампазітараў і Саюзам пісьменнікаў БССР павінен паклапаціцца аб прапагандзе лепшых узораў народнай творчасці»³. Магчымасці выдаваць матэрыялы экспедыцый ІМЭФ і калекцыі асобных збіральнікаў у той час, як паведамляў Кабашнікаў, заставаліся абмежаванымі.

Напрыканцы адзначым, што значная частка беларускай фалькларыстычнай спадчыны часоў Другой сусветнай вайны сёння захоўваецца ў Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі ў фальклорнай калекцыі аддзела фалькларыстыкі і культуры славянскіх народаў ЦДБКМЛ. Яна ўнесена ў Дзяржаўны рэестр навуковых аб'ектаў, якія складаюць наш нацыянальны здабытак. Яе асэнсаванне і ўвядзенне ў навуковы і шырокі культурны ўжытак — наш пачэсны абавязак.

¹ Фядосік А. С. Развіццё беларускай савецкай фалькларыстыкі. Мінск: Навука і тэхніка. — 1977. — С. 41.

² Інструктыўныя і метадычныя матэрыялы па збіранню і вывучэнню беларускага фальклору / ІМЭФ, [пад рэд. С. К. Майхровіча]. — Мінск: Выд. АН БССР, 1961. — С. 4.

³ Кабашнікаў К. Запісана ў Мінскай вобласці. — Літаратура і мастацтва, 1960. — 9 верасня. — С. 1.

